

कोरोनाको कहर: नेपाली कृषिमा समृद्धिको रह्र

✍ खेमराज दाहाल^१

निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूर्यते जगते रविः ।
ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनाम् भुवि ॥
एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
नाथोय्यं सर्वभूतानाम् तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥

- महाभारत वनपर्व तृतीय खण्ड

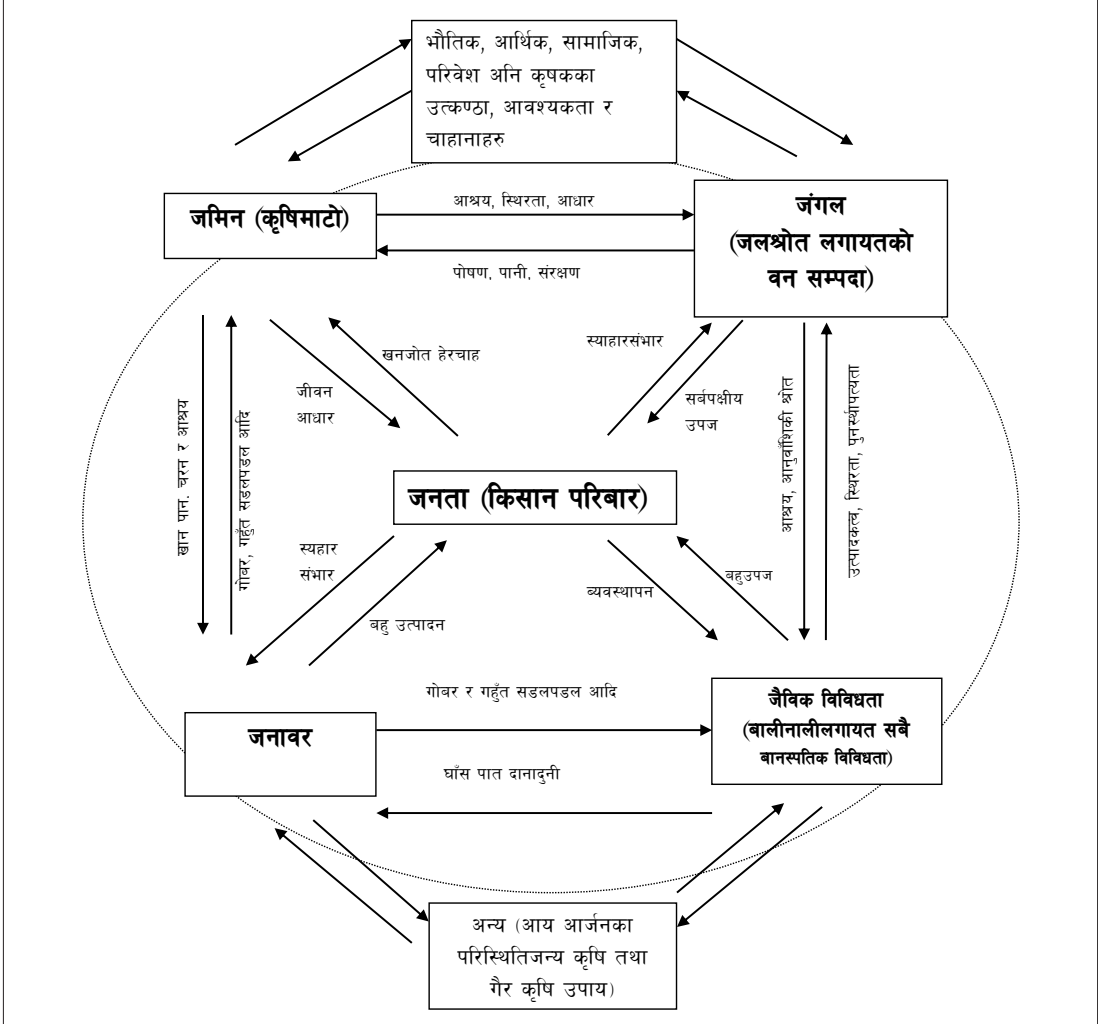
चन्द्रमाको प्रकाशले अभिषिक्त अनि सूर्यद्वारा ऊर्जित छ, स्वादिला वनस्पतिहरु पृथ्वीका समस्त प्राणीका ओजस्वी खाना हुन् । यी जीवमात्रका प्राणधारक खाना सौर्यशक्तियुक्त हुन्छन् र सूर्य नै समस्त जीवका पिता हुन् । तसर्थ हामी उनकै शरणागत होउँ । (Ganguli, 1896)

यो हजारौं वर्षअघि हाम्रा लागि सनातन धर्मसंस्कृतिको धरोहर-आलेखका रूपमा पुर्खाले लेखी छोडेका भीमकाय महाकाव्यको एक चरण हो । यी हरफमा वर्णित सौर्यशक्तिको कथन विज्ञानभन्दा पनि ज्ञानको परखमा मनन गर्नु उचित होला किनकि यहाँ प्रकाशसंश्लेषण (जो सौर्यशक्ति रूपान्तरणको आधारभूत प्रक्रिया हो- जो उज्यालोमा मात्र सम्भव छ) को कुरा समष्टिमा भए पनि व्यष्टिमा प्रयुक्त भएको हुन्छ । गहिराइमा भए पनि सतहमा देखिन्छ । कृषिलाई विज्ञानसम्मत परिभाषित गर्नुपर्दा पनि “कृषि भनेको प्राणीमात्रले खाद्य प्रयोजनको लागि सोभै प्रयोग गर्न नसक्ने सौर्यकिरण (विद्युत्-चुम्बकीय शक्ति) वा प्रकाशलाई विरुवा र जनावरको सहयोगबाट मानवपयोगी जैविक खाद्यवस्तुमा रूपान्तरण हुने क्रियाकलापको संगालो” भन्नुपर्छ । पृथ्वीमा

शक्ति (ऊर्जा) को एकमात्र स्रोत सूर्य हो- जसबाट सौर्यकिरणको रूपमा ठूलो परिमाणमा ऊर्जा अनवरत पृथ्वीतिर निःश्रुत भइरहन्छ । यो शक्तिलाई विरुवाले प्रकशसंश्लेषणमार्फत आम प्राणीलाई खाद्यशक्ति प्रदान गर्दछ । पृथ्वीमा यस्तो तिलस्मी काम गर्न सक्ने जादुगर विरुवामात्र हो । हाम्रा बारी-कान्लाका बालीनालीमात्र नभएर पशुपालन र दुग्ध व्यवसायको स्रोत घासपात पनि वानस्पत्य नै हुने भएकाले पशुपालनको आधार पनि यही नै हुने भयो । यसरी सर्सती हेर्दा कृषिका आधार भनेका त सूर्य र विरुवा त रहेछन् । अझ भित्री विज्ञानबाट ज्ञानतिर वा एकबाट अनेकतिर ध्यान दिने हो भने भने विरुवासहितको जमिन र अझै तिनको व्यवस्थापक, कर्ता अर्थात् किसान नै कृषिका पात्र रहेछन् । यसरी कृषि भनेको विरुवा, जमिन अनि किसानको संयोजन हो । हामीसँग हाम्रो भौगोलिक विविधताले गर्दा चारै कुरा यथेष्ट मात्रामा उपलब्ध छन् तथापि हामी निरीह छौं, माग्नेमा दरिएका छौं, खानका लागि सर्वथा र सर्वदा र अर्काको भर परिरहेका छौं । यो भन्दा विडम्बना अरु के हुन सक्छ र ? वर्तमान कोभिड-१९ को वैश्विक महामारीको सन्दर्भमा हाम्रो कृषिको अन्तरङ्ग नियाल्नु यथार्थपरक नै होला ।

^१ लेखक कृषि र पशुविज्ञान अध्ययन संस्थान, बाली विज्ञान विभागमा प्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

१. हाम्रो कृषि

चित्र १. हाम्रो कृषि प्रणाली (स्रोत दाहाल, २०६९: परिमार्जित)

यसैको आधारमा देशलाई कृषिप्रधान भनिएको हुनुपर्छ र आज पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३०% भन्दा बढी कृषिको भूमिका रहेको छ (DVN, 2018) यद्यपि यो भनाइको सार्थकताका लागि प्रयासहरु गरिनु सिद्धान्त, भाषण र कागजमा नै सीमित छन्। कृषि हाम्रा लागि जीविकोपार्जन र अर्थोपार्जनको साधनमात्र नभएर कला, संस्कृति र सामाजिक बन्धन पनि हो। हाम्रो कृषि निर्वाहमुखी थियो, मानामात्र धान्ने, अर्भै छ पनि छ र त्यसभन्दा माथि उठेर व्यवसायी बन्दै नाना अनि छाना

र अन्य खजानाको स्रोत पनि बन्नेतर्फ पनि उन्मुख छ। यसरी नै अहिले नेपाली कृषि स्पष्ट रूपमा दुई कित्तामा विभक्त छ। सोहीअनुसारको भूमिकासहित। एउटा निर्वाहमुखी कृषि जो विपन्न वर्गका लागि जीविकोपार्जनको उपाय र अर्को व्यावसायिक कृषि जो सम्पन्न र सम्पन्नताका लागि विभिन्न प्रतिकूलता हुँदा हुँदै पनि आय आर्जनको सफल माध्यमको रूपमा स्थापित हुन प्रयासरत छ।

२. हाम्रा कृषिका संघटक र तिनको अवस्था

अधि नै भनिसकियो- सामान्यतः हाम्रो कृषि जंगल, जमिन, जल, जनावर, जनता (किसान) र तिनको जमर्कोजस्ता ६ खम्बामा आधारित छ र तिनीहरू नै यसका संघटक वा अवयव हुन्। कृषिलाई दिगो बनाइराख्न यसका आधार वा अवयवको संरक्षण गर्नु अपरिहार्य हुन्छ। अब यथार्थमा तिनको वर्तमान अवस्थाबारे केही चर्चा गर्नु उपयुक्त होला।

जमिन: हाम्रो परिवेशमा जमिनविनाको खेती अकल्पनीय नै भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। तर, बिडम्बना त्यस्तो महत्वपूर्ण प्राकृतिक निधि, जमिन/माटोको अवस्था धेरै नै नाजुक छ। भूक्षय, अम्लीकरण, क्षारीकरण, बाढी-पहिरो, खण्डीकरण, घडेरीकरण, सहरीकरण, डोजर लगाएर ध्वस्तीकरणजस्ता अनेक समस्याले आक्रान्त छ हाम्रो जमिन। देशमा माटोको क्षमता र सम्भाव्यताको आधारमा निर्दिष्ट हुनुपर्ने भू-उपयोग नीतिको नितान्त अभाव छ। विगतमा बरु काठमाडौंका होचा उर्वर फाँटलाई डोल क्षेत्र भनेर कृषिबाहेक अन्य प्रयोजनका लागि किनबेच वर्जित थियो तर आज त्यो पनि रहेन। काठमाडौं उपत्यकामात्र नभएर देशका अन्य ठूला सहरआसपासका उर्वर भूमि घडेरीका नाममा टुक्रिदै बन्जर बन्दैछन्। पूर्वपश्चिम राजमार्ग र त्यसबाट नजिक पर्ने भारतीय सीमावर्ती सहरका बीचका आले सडकवारपारका उब्जाउ जमिनमा औद्योगिकीकरणको नाममा कारखानाको रजाई छ। ती पनि अधिकांश भारतीयकै। हालैका वर्षमा गाउँले/कृषि सडक तथा सहज आवागमनका नाममा जथाभावी, अझ डोजर जस्ता मेशिन लगाएर, बाटो खन्ने कार्यले कयौं पहाड तथा बेसीका उब्जाउ टार र बेसी पहिरोको चपेटामा चेपिएका छन्। त्यसको ज्वलन्त उदाहरणस्वरूप यसवर्षको भरिमा बाढीपहिरोका कारण सिन्धुपाल्चोक, बागलुङ, गुल्मी, दैलेख, अछाम आदि जिल्लामा सयौं विघा खेतबारी र बस्ती विनाश भएका घटनालाई लिन सकिन्छ। हाम्रा कमजोर पहाड घरघरै विकास पुऱ्याउने ध्याउन्नेले प्रेरित भई जथाभावी बाटो खन्दा र ठाउँ/ठाउँ

जलविद्युत्को नाममा सुरुङ खन्दा चिरा/चिरा पारिएका छन्। यसको परिणाममा माथिका उब्जाउ जमिन/जंगल बगेर बेसीका खेतबारी पुरिन थाले। त्यसैगरी आधुनिक कृषिका नाममा आयात गरिएका कमसल खालका कृषि रसायन तथा तिनीहरूको जथाभावी प्रयोगले जमिनको मौलिकता गुम्न गई अधिकांश उर्वर जमिन अमिलिएका छन् र कति त कृषिका लागि अयोग्य नै भइसकेका छन्। साथै अझ बढी उब्जा लिन धोकोमा एकल नाइट्रोजन तथा फस्फोरस युक्त रासायनिक मलको लगातार प्रयोगले माटोमा भएका सूक्ष्म तत्वलाई बालीले लिइरहने तर त्यस्ता तत्वको कुनै पनि हिसाबले प्रतिस्थापन नगरिनाले तराईका अधिकांश फाँटमा तेल बाली (तोरी) कोसे बाली (चना) जस्ता सूक्ष्मतत्व संवेदनशील बाली निमित्त्यान्न भएका मात्र होइन- मुख्य बालीमै पनि विभिन्न विकृतिका कारण उब्जा घट्दो छ। परिणामतः वर्षैपिच्छे रासायनिक मलको मात्रा बढाउनुपरिरहेको छ। त्यो पनि सहजै अप्राप्य हुँदो छ। त्यसैगरी माटोमा विरुवाका लागि अत्यावश्यकिय सबै तत्वको स्रोत साथै माटोको भौतिक गुणको प्रवर्धक एवं प्रतिपालकको रूपमा स्थापित प्राङ्गारिक पदार्थको निरन्तर खस्कँदो प्रयोगले देशका अधिकांश उर्वर खेतबारी दिनानुदिन विकामे भइरहेका छन्। बढ्दो विषालु कृषि रसायनको प्रयोगले माटोमा अन्तर्निहित सूक्ष्म जीवजगत् ध्वस्त हुनाले माटो निर्जीव बन्दै छ। यस्तै अवस्था रहे हामीले माटोबाट धेरै आश गर्ने ठाउँ रहने स्थिति छैन किनकि जीवनविनाको माटो मरुभूमि नै हो। यसरी जुन धरातल (माटो)मा कृषिप्रधान देशको मर्ममा उभिएर हामी कृषिप्रति गर्व गर्छौं, त्यसैको यस्तो दूरवस्था छ र यसको दोष कृषि क्षेत्रमा लागेका हामी सबैले लिनुपर्ने हुन्छ किनकि हामी किसानलाई यो वा त्यो भएन भन्न त सक्षम छौं तर उपयुक्त विकल्प दिन सकिरहेका छैनौं।

जंगल: हाम्रो जस्तो न्यून बाट्य लगानी प्रयुक्त कृषिका लागि सस्तो र सहजै हर्दम पाइने स्रोत अनि सफल खेतीको महत्वपूर्ण आधार हो जंगल। जंगल, गाउँले जीवनचर्या र निर्वाहमुखी कृषिको, खास गरेर पहाडी

परिवेशमा, दाउरा, घास, मल तथा जलको महत्वपूर्ण स्रोतमात्र नभएर, समुदायका विपन्न वर्गको आधारभूत पोषण र उपचारको माध्यम पनि हो। अझ सहरीया ऐयाशीका लागि जंगलबाट आउने शिकार, कन्दमूल अनि जडीबुटी र देशको अर्थतन्त्रमा वन पैदावारले खेल्ने भूमिकाको त छुट्टै लेखाजोखा गर्नुपर्ने हुन्छ। जंगलको परिवेशिक महत्व अनि जलवायु परिवर्तनले पार्ने अप्ठ्यार।सँगको अनुकूलन तथा उपशमनका उपायमा सम्भाव्य योगदान बुझे त्यसको पनि मूल्याङ्कन हुने क्रम सुरु भए पनि त्यता चाहिँदो ध्यान पुगेको पाइन्छ। “हरियो वन नेपालको धन” भनेर चिनिने जंगल अहिले “हरियो वन तस्करको धन”को रूपमा स्थापित हुँदै चौतर्फी आक्रमणको आततायी चपेटामा छ। सामुदायिक वन तथा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम पनि राजनैतिक खिचातानीको चपेटामा विवादरहित बन्न सकेका छैनन् यद्यपि आशा गर्ने ठाउँ भने नभएको होइन। जनसंख्याको बढ्दो चाप, राजनैतिक अस्थिरता अनि योजनाहीन विस्तारित सहरीकरण र पूर्वाधार निर्माणका नाममा वन फाँडानीको विचलनको गति तीव्र छ (MFSC, 2014)। अनैतिक रूपमा छिट्टै धनी हुन खोज्ने जमातको लोभी कुकर्मले यसमा मलजल थपेकै छ। विगतका दुई दशकमा मात्र लाखौं हेक्टर क्षेत्रमा वन फाँडानी भएको भनिन्छ र त्यो क्रम यथावत् छ। हामीकहाँ भएका जंगल सरकारी, सामुदायिक, कबुलियती, धार्मिक र निजीमा सबैभन्दा बढी सरकारी वन अतिक्रमित छ। नेपालको सामुदायिक वन निकै सफल मानिएको छ र यसले धेरैको ध्यान आकृष्ट गरेको छ। तर त्यही पनि नेताहरु, उपभोक्ता महासंघ र सरकारको त्रिशंकु तानातानीको दुश्चक्रमा नपरेको भने होइन। तैपनि यसमा धेरै संस्थाको र स्थानीय स्तरमा नै व्यापक रूपमा समुदाय नै सक्रिय भएकाले निकै आशा गर्न सकिन्छ।

जल: पानीको पर्याप्तता सफल कृषिको लागि अपरिहार्य पूर्व शर्त हो। हामी जलधनमा विश्वको दोस्रो धनी देश भनेर गर्व गछौं तर हाम्रा अधिकांश खेतबारी वर्षा नभए बाँझै बस्छन्। देशको कृषियोग्य जमिनको

करिब ४०% जमिनमा मात्र सिञ्चाइ सुविधा पुग्न सकेको छ (MoALD, 2020)। त्यसमा पनि प्रायः ठूला सिञ्चाइ आयोजना यसरी बनाइएका छन् कि त्यसको मर्मतसम्भारका विदेशी सहयोग नै चाहिन्छ। गाउँठाउँमा परम्परादेखि सञ्चालित कुला/कुलेसा त दिगो नै देखिएका छन् - तापनि तिनीहरु पनि हाल देखिएको अनियन्त्रित र योजनाहीन ढंगले जथाभावी डाँडापाखा भत्काएर चिरिएका सडकले गर्दा मुहान सुक्ने रोगले ग्रसित छन्। हालैका दिनमा जलवायु परिवर्तनले ल्याएको अतिवृष्टि, अनावृष्टिजस्ता मौसमी प्रतिकूलता अनि जंगलहीन बनेका डाँडापाखाका कारण वर्षायाममा परेको पानी जमिनमुनि बिस्तारै पस्न नपाउने र बाढीको रूपमा बगेर जाने भएकाले पनि पानीका परम्परागत मूल सिद्धिने क्रम बढ्दो छ। पछिल्लो समयमा आएर विभिन्न दातृ निकाय एवं गैर सरकारी संस्थाको सक्रियता र सहयोगमा भर्रीको पानी संकलन र उपयोगका साथै बारीमै पनि चिस्यान संरक्षण प्रविधिको विकास र प्रयोग नभएको त होइन तर तिनीहरु सीमित क्षेत्र र बालीका लागि मात्र उपयोगी भई किसानले यथास्थानमा मात्र अवलम्बन गरेको पाइन्छ। यद्यपि यी प्रविधिमा समय र ठाउँअनुसारको सुधार गर्दै तिनीहरुको व्यापक प्रयोग र प्रचार हाम्रो दिगो कृषिको विकासमा एउटा महत्वपूर्ण पहल हुने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन।

जैविक विविधता: जैविक विविधता हाम्रो कृषिको मेरुदण्ड हो। यहाँ जैविक विविधतालाई पारम्परिक हिसाबले भन्दा पनि हाम्रो कृषिमा प्रयोग भइरहेका/हुने वा कृषि प्रणालीको अभिन्न अवयवको रूपमा स्थापित बाली, तिनका जात अनि अन्य वानस्पतिक विविधतालाई भन्न खोजिएको हो परापूर्वकालदेखि हाम्रा पुर्खाले गर्दै आएको खेती बालीनालीको मामलामा धेरै धनी थियो। समय, ठाउँ, परिस्थितिअनुसारको बाली र बालीका जात लाउने लामो अनुभवले सफलता र दिगोपना स्थापित गरेको थियो। कृषिका अवयवको संयोजन एक अर्कामा परिपूरकका रूपमा उपयोग गरिन्थे। समयको गति र जनसंख्याको चापसँगै विकासे कृषिको अवतरण भयो हामीकहाँ। हाम्रा परम्परागत बाली र तिनका ठाउँ

नयाँ/नयाँ बढी फल्ले जातले ओगटे र सोहीअनुसारका प्रविधि पनि भित्रिए । विस्तारै करिब ५० वर्ष अघिबाट आफ्नो भन्दा पनि अरु दाताको पहलमा । सर्सर्ती हेर्दा त राम्रै लाग्थ्यो तर होइन रहेछ, दुई कारणले । एक त ती जात र प्रविधि हाम्रा अधिकांश पहाडी र खण्डित जमिनप्रधान कृषि प्रणाली अनुकूल रहेनछन् भने अर्को तिनीहरू हाम्रा लागि धेरै हिसाबले महंगा र अनुपयुक्त साबित भइसकेका छन् अहिले आएर । बढी फल्ले जातले बढी खानेकुरा र बढी संरक्षण खोज्नु ठीकै होला । यसले गर्दा हामीले आफ्नो देशमा नपाइने रसायनिक मल र विषादी ल्याएर प्रयोग गर्नु धेरै फलाउने आशमा अन्धाधुन् । नतिजा खाना विषाक्त, वातावरण प्रदूषित, अनि माटो विखण्डित । किसानको परनिर्भरता पनि बढेको मल र बिउमा मात्र नभएर खाने बानीमा पनि । आफ्ना बाली, बिउ र प्रविधि तिनको उपयोग गर्ने बानी पनि हराए । किनकि ती अहिलेका जति फल्दैनथे र अहिले भाते (चामले) संस्कृति र बजारीया खाद्य प्रणाली पनि फस्टायो । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले ठूलै प्रयास गर्छ नयाँ जात र प्रविधिको विकास गर्न, थुप्रै जातको विकास गरेर विमोचन र शिफारिस पनि नगरेको होइन तर तीमध्ये अधिकांश कि किसानले मन पराउँदैनन् कि त चाहिएको बेलामा तिनीहरूको बिउ पाइँदैन । अत्यावश्यक परेका बेला मलको हाहाकार त सामान्य कुरा हो हाम्रा लागि । असन्तुलित रूपमा गरिएको रासायनिक मल र माटो प्राङ्गारिक पदार्थहीन हुने बढेको क्रमका कारण जमिनको जैवजगत् बिथोलिनाले विविधतामा ठूलो आघात परेको छ ।

जनावर: हाम्रो कृषि प्रणाली एकीकृत स्वभावको भएकाले यसको एउटा अभिन्न अंगको रूपमा स्थापित छन् जनावर । हामीकहाँ प्रचलित सबैखाले कृषि प्रणालीमा जनावरको उत्तिकै महत्व छ । यति हुँदा हुँदै पनि हाम्रो कृषिको यो अंगले पनि सन्तोषको सास फेरेको पाइँन्न यद्यपि अरुको तुलनामा यो अग्रपंक्तिमै छ । चितवन, तनहुँलगायतका जिल्ला यो या त्यो पशु उत्पादनका लागि आत्मनिर्भर भएको खबर यदाकदा सुन्न र पढ्न

पाइन्छ । तिनीहरू पनि आयातित जातमा निर्भर छन् । स्थानीय जात लोप हुने क्रममा छन्, आयातित जातको लागि आहारा पुऱ्याउन पनि विदेशीकै मुख ताक्नुपर्छ, रोगव्याधिको समस्या बढेको छ, नियमित गर्भाधानमा पनि समस्या छ, देशमा मागअनुसारको पशुजन्य खाद्य पदार्थको आयात पनि बढेको छ, किसानको प्रतिस्पर्धी क्षमता घट्दो छ, साथै पशुजन्य खाद्य पदार्थमा बढेको प्रतिजैविकको प्रयोगले तिनीहरूको उपयोगितामा नै गम्भीर प्रश्न उठाइदिएको, आदि जटिलताबाट अछुतो छैन यो क्षेत्र पनि ।

जनता: हाम्रो कृषिको मनमस्तिष्कको रूपमा स्थापित र व्यवस्थापकको सम्पूर्ण कार्यभार सम्हाल्ने जनता वा किसानको अवस्था भन दयनीय छ । दिनको करिब १५०० वा वार्षिक चार लाखभन्दा बढी युवा विदेशिन्छन् अहिले । साहुसँग ऋण काठेर र आफ्नो नितान्त अनिश्चित भविष्य बोक्दै बूढा बाबुआमालाई आशाको त्यान्दोमा निराशाको लठारो भुण्ड्याएर । कतिको र फेरि यो माटोमा पाइला नै पढैन, बाकसमा आउँछन् कति सकसमा, साहुको ऋणसम्म पनि तिर्न नसक्ने गरेर बल्लतल्ल फर्कन्छन् । यहाँ भने खेतबारी बाँझै । कमाएर फर्केकाले पनि फेरि फर्केर रेखापाखा जोत्न जाने साहस नगर्ला या पुरुषार्थ नदेखाउला किनकि गाउँ विस्तारै विरानो र सहर नै उसको प्यारो हुँदै जान्छ । न कमाउनेको कन्तबिजोगको त के बयान र ?

३. दिगोपना र हाम्रो कृषि

कृषिमा दिगोपना भन्नाले यथास्थितिबाट विचलित नभई स्रोतसाधनको जतनका साथै वातावरणमा आघात नपुऱ्याई उत्पादकत्व बढाउनु भन्ने हो । यसको बुझाइ र सम्बद्ध अभ्यास ठाउँ, समय, उद्देश्य र धरातलीय यथार्थतामा भर पर्छ । हाम्रो हाल मौजुदा निर्वाहमुखी र व्यवसायोन्मुख दुवै खाले कृषिका प्रबन्धनका आ-आफ्नै दर्शन, सोच, आधार अनि लक्ष्य हुने भएकाले तिनीहरूको दिगोपनालाई सम्बोधन पनि सोहीअनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ । अधिल्लोको लक्ष्य माना, छाना र नानाको सहज जोहो

र सुनिश्चित गर्नु हुन्छ भने पछिल्लोको कम खर्चमा वढी नाफा कमाउनु हुन्छ। जे भएता पनि तिनका आधारभूत स्रोतको यथोचित संरक्षणका कुरा भने भुल्नु हुन्न। समष्टिमा भन्नुपर्दा माटो त जुनसुकै कृषिको पनि मूलाधार हो त्यसैले कृषिलाई दिगो राखिरहन भूसंरक्षणले त उच्च प्राथमिकता नै पाउनुपर्छ। साथै कुशल जलाधार संरक्षणमार्फत जंगल र जलको यथासम्भव उचित संरक्षण जरुरी छ। त्यसै गरी निर्वाहमुखी खेतीका लागि मानवशक्ति र व्यावसायिक कृषिका लागि पुँजी र श्रमशक्ति पनि त अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छन्- जसको कुशल व्यवस्थापनलाई पनि कम आँक्नु हुन्न। जनावरको स्थान त दुवैखाले कृषिमा महत्वपूर्ण छ जसलाई पनि यथासम्भव संरक्षण दिने पथ्यो। यसरी जब हामी हाम्रा कृषिका यी अभिन्न अवयव एवं आधार उचित रूपमा व्यवस्थित र संरक्षित पारी तिनीहरूले हाम्रा खेतबारीमा दिने लगानी प्रति आश्वस्त हुन्छौं- तब हाम्रो कृषि दिगो हुन्छ। अवयव अरुको प्रधान्य र उपयोगिताको आधारमा सघनतामा र समयावधिमा फरक भएता पनि तीमध्ये कुनै एकमा पनि स्वलन आएमा हाम्रो कृषिमा एक वा बहु विचलन आउँछ र यो दिगो हुन सक्दैन। यो हामीले भोगिआएकै वास्तविकता हो।

४. विगततिर नियाल्दा

हाम्रो विगत करिब ५०-६० वर्षअघिको कृषि सकभर पूर्ण रूपेण नत्र आशिक नै भने पनि आत्मनिर्भर, सबल अनि वातावरणमैत्री थियो। प्रायः सबै उत्पादनका सरजाम र उपकरण स्थानीय स्तरमा उपलब्ध बिरुवा, जनावर तथा अन्य स्रोत/साधनमा आधारित हद्रने र हानिकारक आयातित रासायनिक उत्पादन-सामग्रीको खपत नहुनाले वातावरण स्वच्छ त हुने नै भयो- साथै तिनीहरूको खरिदमा लाग्ने खर्चको बोझ र परनिर्भरताबाट पनि किसान मुक्त थिए। जमिन, जल, जंगल र जनावरको जनताद्वारा गरिएको स्थलगत न्यायोचित समायोजन नै समृद्ध कृषिको आधार थियो। प्रचुर बाली विविधताका कारण जमिनको सदुपयोग

पूरापुर थियो। कृषिको उत्पादकत्व भलै अत्यधिक नभए पनि आत्मनिर्भर थियो- जसले गर्दा खान पुगेर पनि देशले खाद्यान्न निर्यात गर्थ्यो। जैविक विविधता र सम्बद्ध ज्ञानभण्डार अक्षुण्ण थियो र खेतीलाई उत्कृष्ट व्यवसाय मानिन्थ्यो। स्थापित उखान नै छ - उत्तम खेती, मध्यम व्यापार, निर्धिणी चाकरी/नोकरी। जुन प्राकृतिक स्रोतमा हामी आधारित र पूर्ण रूपेण आश्वस्त थियौं तिनीहरू हामीलाई उत्पादनद्वारा भरथेग गर्न सक्षम थिए साथै तिनीहरूको मौलिक स्वरूप र पारिवेशिक चक्र अकण्टक थियो।

बदलिँदो परिवेशः समयको प्रवाहसँगै विज्ञानका नवीनतम प्रयोग गरी कृषिलाई सहज र नाफामुखी पेशा तथा उद्योगकै रूपमा स्थापित गराउन विकसित देशले बालीका धेरै फल्ने र छिट्टै पाक्ने जात, विविध कृषि रसायन, शुद्ध अनि सक्षम बिउ र यान्त्रिकीकरणको सफल प्रयोगमार्फत कृषिलाई आर्थिक उन्नतिको दर्बिलो आधार बनाए र कृषि उद्योगमा दर्ज भयो। यद्यपि त्यसरी कृषिमा भएको रसायनिकीकरण, साथै अन्य आधुनिक प्रविधिको प्रयोग र कृषिको औद्योगिकीकरणमार्फत अधिकतम उत्पादन लिने चाहना दीर्घकालसम्म त्यही रूपमा निरन्तर जाला र भन्ने प्रश्न त्यस बेलाका विवेकशील मानिसले पनि इङ्गित नगरेका होइनन्। तर उब्जा बढाउनु थियो जसरी भए पनि र खान पुऱ्याउने कुरामात्र नभएर खाद्यमार्फत राजनीति पनि गर्नु थियो त्यहाँ- जसका कारण ठूला बहुराष्ट्रिय कम्पनी स्थापना भए अनि उनीहरूको अझ धनी हुने स्वार्थ त हावी हुने नै भयो। औद्योगिक कृषिको त्यही सिको हामीले पनि आफ्नो परिवेशमा धान्ने नसक्नेगरी त्यै परिणाममा नक्कल गर्न ठूलै बर्कत लगायौं हाम्रो वातावरणमा त्यसखाले कृषिको लागि उपयुक्त छ कि छैन भन्ने हेक्कै नराखी। त्यो “सत्कार्य”मा विकसित देशको पनि यथेष्ट योगदान रह्यो- जुन यथावत् छ, निकै हदसम्म। त्यसले कृषि उत्पादनमा, खास गरेर अन्नबालीको, केही हदसम्म वृद्धि त ल्यायो तर कालान्तरमा माटोको विचलन, वातावरण प्रदूषण, विषाक्त खाना अनि बढ्दो परनिर्भरताजस्ता विकराल एवं दीर्घप्रकृतिका समस्या

हाम्रा अगाडि थुपारिदियो । अझ, भयावह त यसबाट हाम्रा किसान मित्रको मानसिकतामा आएको परिवर्तन अहिले विनारासायनिक मल र विषादी त खेती नै असम्भव छ । आजकल निरन्तर बढ्दो जनसंख्याको चापले निम्त्याएको खाद्यान्नको उर्लदो माग; बदलिँदो खानपिने बानी; अनि कृषि-औद्योगिकीकरणले ल्याएको निश्चित बाली/जातप्रतिको विशेष चाहना; अरु विकसित देशमा आफ्नै हिसाबले सफल हरित क्रान्तिले पस्किएको अत्यधिक उत्पादनको मृगतृष्णा; त्यससँगै तथाकथित “उन्नत” प्रविधिको रूपमा आएका रासायनिक विषादीको दुष्प्रभाव; बढ्दो लगानी र घट्दो उत्पादकत्व; खिँदो जैविक विविधता; बढ्दो जमिनको सौदाबाजी र सम्बद्ध दुरुपयोग; कृषिप्रतिको घट्दो आकर्षण; श्रमशक्तिको बाध्यात्मक विदेश पलायन र त्यसलाई बढावा दिने सरकारी नीति आदि थुप्रै कारणले गर्दा अहिले एकातिर खेतबारी बाँझै छन् भने अर्कोतिर हामी ठूलो परिमाणमा खाद्यान्न आयात गर्न बाध्य छौं । उत्तम खेती, मध्यम व्यपार, निर्घिणी चाकरी/नोकरी व्यवहारमा उल्टो देखिएको छ । कोही खेती गर्न चाहन्छन् र कृषि पेशा येनकेन घस्रिरहेको छ अनिश्चित भविष्यतर्फ ।

यसरी विविध कारणले हाम्रो कृषि भताभुङ्ग र लथालिङ्ग भएको अवस्थामा अनायास अर्को महामारी थपीएको छ कोभिड-१९ अथवा कोरोना ।

५. कोरोना महामारीमा हाम्रो कृषि

“कोरोना” शायद मानव सभ्यताको लिखित इतिहासमै सबै उमेर र तप्काका अनि पृथ्वीका हर कुनाकन्दरावासीको मानसपटलमा अभिषिक्त शब्द र कोरोना भाइरस सर्वव्यापी त्रासको प्रयुक्ति बनेको छ अचेल । केही टापुका सानातिना देश छोडेर सबै राजनैतिक र भौगोलिक सीमा मिचेर संसारमा एकछत्र राज गर्दै छ ऊ, अझ विकसित देशमा बढी रमाउँदै । हाम्रो देश र खास गरेर कृषिमा परेको कोरोनाको असरबारे घोटिल्लिँदा सकारात्मक र नकारात्मक दुवैलाई तौलनुपर्ने हुन्छ । माथि उल्लेखित कृषिका ६ “ज” मध्ये दुईवटा

ज, जनता र जमर्कोमा नकारात्मक असर निश्चय नै पर्ने भयो जकडबन्दका कारण यातायात र आवागमन ठप्प हुँदा परिणामतः खेतीका साधन र सर्जाम आपूर्ति अनि उत्पादनको बजारीकरणमा ठूलो नकारात्मक असर परिरहेको छ (पौडेल र साथीहरु, २०७७) । त्योचाहिँ खास गरेर बाह्य लगानीमा आश्रित र व्यापारोन्मुख बाली र सौदामा अनि सहरआसपासका उत्पादन प्रणालीमा हो । यो प्रतिकूल अवस्थाको निराकरणका उपाय र तिनको सहजीकरण त स्थानीय सरकारले व्यवस्थापन गर्न सक्ने कुरा हो । नत्र त ग्रामीण भेगका स्वावलम्बी र आत्मनिर्भर खेतीका लागि त कोरोनाको असर सकारात्मक प्रायः नै देखिन्छ । देशका प्रायः सबै आर्थिक गतिविधि ठप्प हुँदा कृषि त रमाएकै पाइन्छ । गाउँभर युवा जोशजाँगरले भरपुर छ । यसपालि भरिले पनि साथ दिएर होला- धान रोपेको क्षेत्रफलमा वृद्धि भएको छ । कयौं वर्षसम्म बाँझिएका खेतबारी बालीले हराभरा भएका छन् । विदेसिएका भण्डै एक लाख कर्मठ नागरिक मातृभूमिमा भित्रिएका छन् । अब त जनताको ध्यान सहरभन्दा गाउँतिर छ र गाउँ त श्रमको सही उपयोगको लागि कृषि त प्रमुख विकल्प पो भयो त । विदेशबाट श्रम सिकेर फर्कने अधिकांशको आकर्षण पनि कृषितर्फ नै बढ्दो छ । सहरमा आफ्ना लागि मात्र गरिने कृषिले त बढावा पाएकै छ । करेसाबारी र कौशी तरकारीले भरिएका छन् । मेट्रो खेती फस्टाउँदो छ । बन्दको बेला आवतजावत कठिनाइ हुनुले मानिसको फुर्सदको उपयोग र ताजा तरकारीको मोहले यो प्रवृत्ति फस्टाएर नै गएको छ- जसबाट सहरबासी स्वस्थ उपजबाट लाभन्वित भएका छन् । बाहिरबाट हुने सर्जम (खास गरेर कृषि रसायन र मलखाद) को आपूर्ति कुनै पनि बेला अचानक रोकिन सक्छ र सो अवस्थामा हामी यसरी नै धराशायी हुन सक्ने भएकाले हामीले आफ्ना लागि आफैँले सोच्ने बानीको विकास गर्नुपर्ने सोचको अवसर दियो र बानी सिकायो । आफ्नो काम आफैँले गर्नुपर्छ र सक्दा रहेछौं भन्ने आत्मविश्वास बढायो । स्थानीय स्रोत साधनको थप पहिचान र उपयोगले प्रश्रय पाए । त्यतिमात्र नभएर स्थानीय (प्रायः

तिरस्कृत) वनस्पति (गुर्जोलगायतका) कोरोनासँग लड्ने अर्जित निरोग क्षमता विकासमा सफलशिद्ध भएकाले सोको खेती आकर्षक बन्न थाल्यो । त्यसैगरी व्यापारमा इ-कमर्स जस्ता व्यापारका उपाय निस्किए । विगतका सात महिनामा किसानले मकै थन्क्याइसके र अधिकांश क्षेत्रमा धानको थान्कोमुन्कोसम्म भइसक्यो । प्राकृतिक प्रकोपबाहेक कोरोनाकै कारण बालीमा त्यस्तो ठूलो क्षतिको खबर छैन स्थानीय बाली अनि परम्परागत कृषि र खाद्य प्रणालीमा । फेरि जनता र जमर्कोलाई कोरोनाले पटककै असर पारेको छैन भन्नेचाहिँ किमर्थ होइन । कोरोनाले प्रत्यक्ष वा परोक्ष नकारात्मक असर पारे पनि ठाउँअनुसारका प्राकृतिक स्रोत साधन यथावत् र पुनःपुनः उपलब्ध छन् नै र स्थानविशेषमा कृषि आफ्नै गतिमा चलिरहेकै छ जसोतसो । त्यसलाई राम्ररी व्यवस्थित गर्न मौका र आवश्यक पनि छ । स्थानीय सरकारको अगाडि यो अवसर र चुनौती दुवै हो ।

तर कृषि र किसानको मात्र घेराबाट बाहिरिने हो भने परिदृश्य अलि भिन्न देखिन्छ र त्यो परिवेश र परिस्थितिका पात्र, प्रक्रिया र परिणाम नितान्त फरक हुन्छन् । यसमा समृद्धिको राग अलापन नथाक्ने सरकार (अभिभावक)को अहम् भूमिका हुन्छ । ज्वलन्त उदाहरणका लागि भर्खरै “मर्न परे पनि आफ्नै देशमा मर्ने” भनेर लाखौं हण्डर खाएर जन्मभूमिमै केही गर्छु भनेर फर्केका सुदूरपश्चिमका गाउँलेले कोही अभिभावक पाएनन् । रोगले भन्दा पहिल्यै भोकले मर्ने डरले दूधे बालक च्यापेर फेरि मुगलान फर्कनुपरेको दर्दनाक कथा हामीले पढ्यौं देख्यौं त्यहाँका नाकामा । यो त प्रतिनिधि उदाहरणमात्र हो । गुडेर वा हिँडेर आउने त त्यसरी जान सके भारी छातीमा बोकेर गए तर उडेर आउनेका लागि त्यसरी जान सहज छैन । कसरी तिनीहरूलाई काम दिएर कृषिकर्ममा यथोचित समायोजन गराउने ? हाम्रा किसानका तरकारीले बजार नपाएर बाटोमा फालिएका छन् तर भारतबाट निर्बाध तरकारी भित्रिँदो छ । कृषिसँग जोडिएको अहिलेको सबैभन्दा चर्चित विषय भनेको रासायनिक मल त्यसमा पनि

नाइट्रोजन । त्यसमा के/कस्ता बहस र उचालपछार भए भन्ने सर्वविदितै छ तर एउटै निचोडचाहिँ बेला घर्किसकेपछि मल आयो त्यो पनि पानीले भिजेर । यतिबेला हाम्रा देशमै उत्पादित प्राङ्गारिक मलले भने बजार नपाएको खबर पनि आयो । साथै कतै पनि हाम्रा स्थानीय स्तरमा पाइने मलको प्रबर्धनबारे पनि खासै बहस सुनिएन । यसरी सत्य कुराचाहिँ के हो भने कृषिलाई कोरोनाले विरामी पारेको भन्दा पनि सरकारी कोरोना मानसिकताले भने थला पारेकै हो । अब कोरोनाको बेलामा पनि कृषिको समृद्धिको रहर्न स्थानीय स्रोत साधन (सबै “ज”) को यथोचित समयानुकूल व्यवस्थापनले मात्र सम्भव छ । यस्तो बेला स्थानीय सरकारले कम्तिमा आफ्नो क्षेत्रमा के कस्ता, खास गरेर खाद्य उत्पादन र उपभोग प्रणाली र सोका लागि आवश्यक मौजुदा स्रोत, अवसर र चुनौती छन् र तिनको आँकलन गरी निराकरणका लागि अल्पकालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु जरुरी छ ।

६. उपसंहार

हामी स्रोत र साधन सम्पन्न हुँदा हुँदै पनि हाम्रो कृषि भताभुङ्ग र लथालिङ्ग छ । यसै अवस्थामा अनायास अर्को महामारी थपिएको छ कोभिड-१९ अथवा कारोना । तर हामीलाई प्रकृतिले कोरोना जस्ता महामारीसँग जुध्दै कृषिलाई निरन्तर समृद्धितर लैजान खासै धेरै बिथोलेको छैन । हामी सक्षम छौं तथापि यो प्रतिकूल अवस्थामा हाम्रो कृषिलाई कसरी यसको गुरुत्व कायम राख्दै समृद्धिको बाटोमा अघि बढाउने भन्ने एउटा गहन र यक्षप्रश्न छ हामीसामु । शायद यो प्रश्न राष्ट्रभक्त नागरिक, चिन्तनशील समाज, स्वावलम्बी मानसिकता, कर्मठ हात, अदम्य साहस, उत्साही किसान र उपयुक्त नीतिसहितको प्रतिबद्ध सरकार सबैबाट सामयिक र उचित उत्तरको प्रतीक्षामा छ । खास गरेर जनप्रतिनिधि र स्थानीय सरकार यो प्रश्नको उत्तरको खोजीमा अग्रपंक्तिमा दृढ भएर उभिनुपर्छ इमानदारी, दूरदृष्टि र दायित्वबोधका साथ ।

अन्त्यमा,

अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।

अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥

-Mohanraj, 2018

कुनै पनि अक्षर छैन- जसबाट मन्त्र नबनेोस्,

कुनै पनि बिरुवा छैन- जसबाट औषधि नबनेोस्

कुनै पनि पुरुष अयोग्य हुँदै हुँदैन -

त्यहाँ योजनाकार/व्यवस्थापक भने दुर्लभ नै हुन्छ ।

७. सन्दर्भ सामग्रीहरू

Ganguli, K.M. 1896. The Mahabharat of Vyasa with (English Prose transljtion). Aailjble at https://www.academia.edu/9483215/Mahabharata_Of_Vyasa_English_Transljtion_By_KMGanguli, P 5818

दाहाल, खेमराज, २०६९. दिगो कृषि र नेपालको भावी कृषि रणनीति, हाम्रो वन सम्पदा वर्ष १० अंक २ २०६९ पना २३-३०. फोरेस्ट एक्सन नेपाल

DVN. 2018. Final Report on Inter Provincial Dependency for Agricultural Development, Submitted to Ministry of Agriculture, Land Management and Cooperative Department of Agriculture, P 88

MFSC. 2014. Review of Implementation of the Master Pljn for the Forestry Sector: Achievements and Lessons: A Synthesis Report. The Ministry of Forests and Soil Conservation, Singh Durbar, Kathmandu P 54.

MoALD, 2020. Statistical Information on Nepalese Agriculture 2018/19. Government OF Nepal, Ministry OF Agriculture & Livestock Development, Planning & Development Cooperation Coordination Division Statistics And Analysis Section, Singha Darbar, Kathmandu, Nepal

पौडेल कृष्णप्रसाद, सुजाता तामाङ, सिन्द्रेला देवान, शारदा थापा र जीवन शाही. २०७७. नेपालको खाना र खेतीपातीमा कोभिड-१९ को प्रभाव: एक अन्तरिम आँकलन, खाद्यका लागि कृषि अभियान

Mohanraj, J. 2018. Life Sutras: Collective Wisdom for the Youngs. Prism Books Pvt.Ltd